

Simon János^{*}
Küküllőboldogfalva

A megbocsátás magyar ethosza a „nyugat múltfeldolgozásának” évtizedeiben^{**}

The Hungarian ethos of forgiveness during the decades of “the western past elaboration”. Abstract

After World War II many questions were raised by the „generation of sons” to their fathers regarding the war. There was an urgent need to cope with the past somehow. In this past elaboration the voice of the victims was worth to listen to and forgiveness of the aggressors became a major question of the society. This article was born from a study of western forgiveness-discussions and presents the Hungarian forgiveness-ethos after the end of the Great War and the big changes of 1989. More precisely it presents some of the reasons why the subject of forgiveness was lacking in Hungarian reformed theology.

Shortly after the trauma of the Great War *pax sovietica* arrived. There was no time to distance oneself enough from the harms of the previous period and to raise and develop a public discussion on subjects like forgiveness and reconciliation because new traumas had to be faced. There was no time to cope with the past of the war, and there was no possibility (because it was not allowed) to speak out those harms until the end of the communist regime.

Due to the special geopolitical situation of Eastern Europe, the isolation from western theology and with country-borders divided, Hungarian reformed theology has developed into two different directions. In Hungary the “*theology of the serving church*” became the unison voice of the church, while in Transylvania, building on the foundation of “new reformation theology”, a special *Word-theology* was born and developed into a *pan-homiletic* direction. Homiletics became the crown of theological studies, and every study of theology (historical, biblical, systematic and practical) had to offer some results for preaching.

Keywords: forgiveness-ethos, theology of the serving church, Word-theology, development of new reformation theology, homiletics, pan-homiletics, communism, past elaboration, coping with the past.

^{*} Simon János (Kolozsvár, 1982) a hollandiai Protestantse Theologische Universiteit groningeri fakultásának doktorandusza. Teológiai tanulmányait a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben végezte, a Sárospataki Református Teológiai Akadémián börtönlelkészi oklevelet szerzett, majd a kampenai Theologische Universiteit van de Protestantse Kerk in Nederland keretében végzett mesteri tanulmányokat. Segédlelkészi évei után Székelykeresztúron volt beosztott lelkész, jelenleg Küküllőboldogfalván szolgál. Az igazságszolgáltatás és büntetés-etika kérdéseit kutatja, és különösen a büntetéselméletek társadalom-, szociál- és újszövetség-etikai vizsgálatával foglalkozik. Büntetőjogi és büntetésfilozófiai ismereteit a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Jogi Karának hallgatójaként bővíti tovább. Doktori kutatásában az emberi megbocsátás kérdéskörét vizsgálja.

^{**} A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Domus Programja által támogatott kutatás keretében született.

A 20. századra sokan emlékeznek úgy, mint amely a masszív erőszak-megtapasztalások százada volt. Az emberpusztítás olyan méretű volt, mint addig soha az emberiség történelme során. Az erőforrásokért vívott harc globális kiterjesztése és a tömegpusztító fegyverek tökéletesítése rövid idő alatt nagyszámú emberáldozatot követelt. A II. világháborút követően pedig fokozott igény mutatkozott az addig többnyire figyelmen kívül hagyott áldozatok hangjának meghallására. A továbblépés igényéből fakadóan össztársadalmi kérdéssé lett a múltfeldolgozás,¹ és ennek egyik lehetséges módjaként, egyre hangsúlyosabbá vált az addig csupán hitmegéléssel és keresztyén megszólalásokkal társított megbocsátás. Annyira, hogy a század utolsó negyedében a megbocsátás kérdésköre felkerült a szekuláris és tudományos diskurzus színpadára.

E tanulmány azon kutatás eredményeként született meg, amely a magyar megbocsátásetika elmúlt félszáz évét kívánta feltárni. Miközben a nyugati társadalom és teológia egyre nagyobb teret biztosított a múltfeldolgozás és ezen belül a megbocsátás kérdéskörének, szükséges megvizsgálunk, hogy mi történt magyar nyelvterületen. Őszintén meg kell vallanom, hogy az a mélységes hallgatás, amellyel a magyar szakirodalom terén szembesültem, kutatásom első fázisában előbb meglepett, majd a vizsgálódás feladására készítetett. Végül inkább a hallgatás miértjének megértésére koncentráltam. E tanulmány keretében tehát a 20. század második felének magyar megbocsátás-teológiai vonatkozásait vizsgálom, és ezen belül szinte kizárólag csak a református irodalomra összpontosítok. Arra a kérdésre keresem a választ, hogy a megbocsátás kérdésköre, amely az utóbbi évtizedekben annyira fontossá lett Nyugaton, miként jelentkezett a magyar és specifikusan a református teológiában.

Ha a magyar teológiai szakirodalom utóbbi fél évszázadát vizsgáljuk, arra a következtetésre jutunk, hogy a megbocsátás témája elkerülte figyelmünket. Ez megnehezíti a vizsgálódást, ugyanis nincs mód arra, hogy reprezentatív tanulmányok alapján alkossunk képet a témaköréről. Ezért inkább azt igyekszem felderíteni: mi az oka annak, hogy a megbocsátás kérdése elkerülte a magyar teológusok figyelmét?

Kísérlet a megbocsátás-ethosz hiányának magyarázatára

A második világháborút követő években a magyar teológiát erőteljesen meghatározta az a geopolitikai kontextus, amelyben Közép-Kelet-Európa a szovjet érdekszféra, a *pax sovietica* elvének lett alárendelt foglya, s így a magyar teológia hosszú időre egy felülről irányított és ellenőrzött (pár)beszéd nyomása alá került. A párizsi békeszerződések következtében újra országhatárok által szétdarabolt magyarság teológiája nemcsak a nyugati keresztyéniséggel szünetelteti a

¹ Theodor W. Adorno 1959-ben tartotta meg a *Mit jelent: a múlt feldolgozása?* című, híres előadását. Ld. Adorno, W. Theodor: Was bedeutet: Aufarbeitung der Vergangenheit? In: uő: *Kulturkritik und Gesellschaft II. Gesammelte Schriften*. Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1997, 555–572.

teológiai párbeszédet, hanem e szétdaraboltság miatt a keleti blokkon belül sem fejlődhetett ugyanabba az irányba. Míg Magyarországon a *szolgáló egyház teológiája* lesz egyeduralgódóvá, addig Erdélyben az újreformátori teológia alapjain építkező teológiai diskurzus könnyen és ellenhangoktól mentesen haladhatott tovább a *megegyesített Ige-teológia* útján, a *pánhomiletika* irányába.

A továbbiakban nem törekszünk sem a szolgálat-teológia, sem az erdélyi pánhomiletikai tendencia bemutatására. Inkább azt a kontextust vizsgáljuk, amelyben megvalósult a teológiai diskurzus, s amely nem kedvezett sem a múltfeldolgozás, sem az ehhez szorosan kapcsolódó megbocsátás teológiai tematizálásának.

A szolgáló egyház teológiájának kizárólagossága

A II. világháborút követően Bereczky Albert *keskeny út teológiája* készítette a melegágyat a később hivatalosan propagált és így publikálható *szolgáló egyház teológiájának*. Bereczky a háború pusztítását Isten ítéleteként értékelte, a szocialista felszabadítást pedig Isten kegyelmi megmutatkozásának, és a *keskeny út* teológiai fogalmára építette fel az egyház múltbeli bűneitől való megtisztításának és új társadalmi szerepének felmutatását. A háború pusztításában Isten ítélete mutatkozott meg a feudális rendszer kizsákmányolásai és a fasizmus ellen. A megtisztulás és továbbmenetel tekintetében egyetlen lehetőség van: a múlt bűneinek megbánása és a keskeny útra való rátérés.² Miközben az egyház prófétai hangját veszi vizsgálat alá, a próféták nagy adottságát és kötelességét az *előrelátásban* határozza meg. Mivel a református egyház elmulasztotta azt, hogy az előrelátás adományát kérje Istentől, ezért nem is tudta proklamálni az ő közelgő ítéletét. A prófétai látás és láttatás, valamint a bűnbánatra hívó üzenet elmulasztása az egyház adós-számláját terheli. Ezért egyetlen lehetőségként kínálkozik: *rátérni a bűnbánatra és a keskeny útra*.³ Bereczky Albert azt propagálta, hogy amikor megtörténik a bűnbánat, *az egyház új szerepe a bizonyágtétel* és az *engedelmes szolgálat* felvállalásában nyilvánulhat meg. Mivel a háború utáni új helyzet Isten kegyelmének megmutatkozása, az egyház számára jobb lehetőségek kínálóznak. Az új helyzet elfogadása valójában Isten akaratának és kegyelmének az elfogadása.⁴ A szocialista polgári rend Isten által kínált új lehetőség, amelyben az egyház az engedelmes szolgálat útján tehet bizonyágot. A „helyzet realitásából fakadóan” el kell ismerni, hogy az egyház Isten kegyelméből csatoltatott a Keleti blokkhoz. A „nyilvános tiltakozásnak” nincs helye, mivel

² A bűnbánat elengedhetetlenségét korábban már a Magyarországi Református Egyház Zsinati Tanácsa is felismerte, és a háborút követően nyilvános bűnvallást gyakorolt (1946. május 9.). De ugyanezen tanács egyik nyilatkozata a megnyugvásra és a jelen helyzet elfogadására szólított fel. E kettős hang kérdéseket vetett fel, és homályossá tette a bűnvallás üzenetét. A tapogatózásból világosan kitűnik a múltfeldolgozás első lépéseinek bizonytalansága.

³ Bővebben Fazakas Sándor ismerteti ezt doktori dolgozatában. Ld. Fazakas Sándor: „Új egyház felé?” *A második világháború utáni református egyházi megújulás ekkleziológiai konzekvenciái*. *Disertationes Theologicae* 4. Debreceni Református Kollégium, Debrecen 2000, 182–183.

⁴ Bereczky Albert: Isteni gondolatok a magyar békéről. In: *Magyar Református Ébredés* 1946, 3.

ez ellenkezik a prófétai tisztség helyes gyakorlásával, és ez a hamis próféták ismertetőjegye.⁵ A prófétai tiszt helyes megélése az evangélium prédikálása és Isten akaratának helyes felmutatása által valósul meg, valamint az egyház és az egész magyar társadalom csak ezáltal újulhat meg.⁶

A Bereczky-féle prófétai megszólalás a múlt megítélésére koncentrált hangsúlyosan. Az egyház elmulasztotta az igazi prófétai tiszt gyakorlását, a múlt megítélését és a helyes út megmutatását. Ezért nincs morális alapja ahhoz, hogy megszólaljon a jelenben. Az ítélet pedig bekövetkezett, és ez egyben az egyház ítélete is amiatt, hogy cinkosságot vállalt a múltbeli bűnökkel.

Bereczky Albert inkább a papi tisztséghez köti az új szolgálatot. A büntetés elhordozásában roskadozó népen a közbenjáró pap szolgálata segíthet.⁷ Ezt a Bereczky által hirdetett prófétai hivatást Fazakas Sándor vetette össze Ravasz László meghatározásával, amelyben a prófétai szolgálatra nemcsak az jellemző, hogy az visszatekint a múltra, hanem az is, hogy odafigyel a jelenre:

„[Az egyháznak] ... a múltra és a jelenre való tekintettel egyforma prófétai hűséggel kell hirdetnie Isten igazságosságát és minden rendszerrel szemben az isteni rend képviselőjeként *prófétikus kontradikcióban kell állnia*, mindig az egész nép javára.”⁸

Fazakas Sándor szerint:

„[míg a Berecky-féle megszólalás] [...] az uralkodó politikai-társadalmi renddel való megegyezés irányába mutat, addig Ravasz kritikája tárgyilagos, sokkoló és leleplező, olyan, amelyre az egyháztörténelem folyamán ritkán került sor, és amely nemcsak a címzetteknek volt kellemetlen, de az egyház sem tudott vele igazán mit kezdeni, ezért inkább eljelentéktelenítette.”⁹

Bereczky mellett Victor János munkássága teremt olyan alapot, amely elősegíti a szolgáló egyház teológiájának kibontakozását. Teológiájának manipulatív alkalmazása által a kor egyházi vezetése elfogadhatóbbá teszi a maga teológiai elhajlását sokak számára. Victor János „kívülről befelé is munkálkodó kegyelem” tétele végigkísérte a szolgáló egyház teológiai fejlődését, és előkelő helyet foglal el annak hivatkozási rendszerében, de mások is gyakran hivatkoztak rá, mint a kor általánosan elfogadott nagy felismerésére. E tétel igehirdetésbeli applikációit Bogárdi Szabó István szép számmal fedezi fel már a megjelenésének évében írt prédikációkban.¹⁰ Victor János megállapítja írásában, hogy az

⁵ Füstí Molnár Szilveszter: *Ecclesia sine macula et ruga – Donatist Factors among the Ecclesiological Challenges for the Reformed Church of Hungary especially after 1989/90*. Sárospatak Reformed Theological Academy, Sárospatak 2008, 154–155.

⁶ Bereczky Albert: *A magyar kereszténység az új magyar államban*. Budapest 1948, 141.

⁷ Uo. 38–41. Ld. még Füstí Molnár Szilveszter: *i. m.* 154–155.

⁸ Fazakas Sándor: „Új egyház felé?”, 185–187. (A dőlő betűs kiemelés tőlem, S. J.)

⁹ Uo.

¹⁰ Bogárdi Szabó István: *Egyházvezetés és teológia a Magyarországi Református Egyházban 1948 és 1989 között*. Ethnica, Debrecen 1995, 70.

1952-re kialakult kelet-európai békét és a Bereczky Albert prágai doktori avatóján tapasztalt „kölcsonös kiengesztelődést” nem a keresztyének valósították meg. A megbékélés pedig „rajtunk (ti. keresztyén egyházakon) kívül működő tényezők gyümölcseként” jött létre, és ennek következményeként a keresztyén egyháznak meg kell vizsgálnia, hogy nem értékelte-e tévesen a szolgálatot, és pedig azt feltételezve,

„[...] hogy az Isten kegyelméből megújult ember automaticae meg fogja teremni a [...] megújult élet gyümölcseit.”¹¹

Victor János azt juttatja eszünkbe ezután, hogy Kálvin elutasította az *azonnali megszentelődést*, majd pedig azt vizsgálja meg, az Ige és a kívülről érkező megújító hatások miképpen viszonyulnak egymáshoz. A külső hatások sorában a marxizmus, szocializmus, a lenini imperializmus-kritika vagy a sztálini vezetés alatt megvalósuló béke emberiségre gyakorolt és felemelő (erkölcsi) hatásait említi. Ezen hatásokat az *Igén kívüli kegyelem-bordozó isteni beavatkozásoknak* tekinti, amelyek kétséggkívül megnyilvánulnak. Ezek a beavatkozások valójában figyelmeztetések az egyház felé, hogy ne értékelje túl igehirdetésének a hatását. Ugyanakkor figyelmeztetés abban a tekintetben is, hogy jelzi: Isten sokféleképpen munkálkodik, ugyanaz az Ige pedig más és más formában szólalhat meg. Kérdés tehát, hogy a keresztyén egyház miként végezze munkáját ezeknek figyelembevételével, és milyen irányba kell továbbindulnia. Victor azt javasolja, hogy az egyház ne maradjon „idegen test” egy nép átalakuló életében, hanem legyen szerves része az átalakulásnak.¹²

A szolgáló egyház teológiájának másik élharcosa Békefi Benő. Ő Krisztus természetéből igyekszik levezetni a szolgáló egyház teológiájának megalapozását, s az *engedelmesség–szenvedés–szeretet* fogalomhármásával mutatja be Krisztus diakóniájának titkát. Krisztus engedelmeskedett az Atyának. Engedelmességéből fakadóan türelmesen kereste Atyja akaratának megismerését és cselekvését.¹³ A második fogalom – a szenvedés – az engedelmesség megtanulásának nagy lehetősége Békefi látásában, mivel az engedelmességet „még a Fiúnak sem lehetett másból megtanulnia, csak azokból, amiket szenvedett”.¹⁴ Krisztus engedelmessége pedig szolgáló engedelemesség, amelyben Isten szeretete mutatkozott meg. Az egyháznak pedig a szolgáló engedelemességben kell követnie Krisztust, mert az általa megélt *diakónia* Krisztus királyságának „isteni rendje”.¹⁵ Ez a diakónia pedig nem hálaadásból ered, nem is Krisztus váltságára adott vá-

¹¹ Idézet Bogárdi Szabó István alapján. Ld. Bogárdi Szabó István: *i. m.* 75.

¹² Bogárdi Szabó István: *i. m.* 78–79.

¹³ „Ha Jézus Krisztus életét nézzük, amikor a földön cselekedett, egyik legjellemzőbb vonása az a precíz figyelés, hogy mindezt az Atya akarata szerint cselekedje.” In: Békefi Benő: *Diakóniánk*, mint Jézus Krisztus diakóniájának része. In: *Református Egyház* 1951/18, 4.

¹⁴ Uo. 5.

¹⁵ Békefi Benő: *Diakóniai feladatunk egyházunk új helyzetében*. In: *Református Egyház* 1951/16, 18.

lasz és nem Krisztus követése, hanem *részvétel az ő diakóniájában*, azaz szenvedéssel teli szolgálatában. Ez pedig oda vezet Békefi szerint, hogy ahogyan Krisztus „belepusztult” szenvedésébe, úgy fog az egyház is „belepusztulni” a diakónia végzésébe, mert végül „nem is lesz rá szükség”.¹⁶ Hogy miért nem lesz rá szükség, azt bárki könnyen kitalálhatja: a szocializmus által olyan új világ válsul meg, melyben a diakónia egyházi megélése feleslegessé válik.

Bogárdi Szabó István arra hívja fel figyelmünket, hogy Békefi teologizálása valójában kiállítás a(z ígéretes) szenvedés „keskeny útja” mellett és az egyházvezetés saját döntését legitimizáló kvázi-krisztológiai megalapozás.¹⁷ A szolgáló egyház ebben érte el teológiája csúcsát, s ezt követően többnyire már csak az addig megfogalmazott gondolatokat ismételték. Nem is volt szükség a további artikulálásra, hiszen más hang nem is szólalhatott meg. Némi magyarázkodást az 1955–1956 körüli és szabadabb légkörben megszólaló bírálatok eredményeztek.¹⁸ E bírálatok közül megemlíjük a budapesti lelkészek és teológusok *Hitvalló nyilatkozatát*, Vályi Nagy Ervin *Isten vagy történelem* című tanulmányát, Ravasz László *Memorandumát* és a *Megújulási Mozgalom programját*.¹⁹ Nem tekintjük át ezeket egyenként, hiszen már sokan megtették ezt, itt csupán azért utalunk rájuk, mert demonstratív jellegükből fakadóan kritikus hangot szóltattak meg.

Mélyreható bírálatot fogalmaz meg a *Megújulási Mozgalom programja*. Megfogalmazói felelevenítik a református teológia hitvallásokban gyökerező, de ugyanakkor gyakorlatias jellegét, és ezt szembeállítják az egyházvezetés „ötletszerű” teológiai kísérletével. Ez az új teológia – a történelmi kálvinizmussal ellentétben – az „engedmények” teológiája, és tele van belső ellentmondásokkal. Az egyházvezetés *teologia novája*

„[...] nem különböztetett Isten parancsoló és megengedő akarata között, és így nem tudta Isten törvényéből kimutatni, hogy mi a jó és mi a rossz. Azt mondta az új tanítás, hogy ami van: Isten akarata; ami pedig Isten akarata: az jó. Ami jó, azt cselekedni és folytatni kell. Holott azt kellett volna mondania, hogy némely esetben az Isten megengedő akaratából következik, hogy a rosszat és a gonoszt is fölhasználja gyermekei megalázására, büntetésére és nevelésére, de ebből semmi esetre sem szabad arra következtetni, hogy ezzel Isten a rosszat jóvá és a gonoszságot követendővé tette. [...] [Azt a] tételt, hogy Krisztus a világ Ura, nem lehet úgy értelmezni, hogy minden világi tényezővel, sőt Krisztus-ellenes

¹⁶ Békefi Benő: *Diakóniai feladatunk egyházunk új helyzetében*, 6.

¹⁷ Bogárdi Szabó István: *i. m.* 98.

¹⁸ Erre Bottyán János utal egy 1956-os cikkében. Ld. Bottyán János: *Közös útkeresésünk*. In: *Református Egyház* 1956. okt. 15., 458–461.

¹⁹ Hitvalló Nyilatkozat (Pásztor János, Molnár Miklós, Pánczél Tivadar, Debreczeni István, Hegedűs Lóránt, Bárczay Gyula, Szabó Zoltán, Németh Géza, Dizsery Sándor). In: *Confessio* 1989/2, 118–121. Vályi Nagy Ervin: *Isten vagy történelem*. In: *uő: Minden idők peremén*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Budapest 1993, 43–57. Ravasz László: *Válogatott írások 1945–1968*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern 1988, 269–274. Bán István (közlésében): *A Magyar Református Egyház útja*. In: *Református Egyház* 1991/1, 4–10.

tényezővel feltétlen együttműködésre hívja az övéit. Ugyanis Isten elhív a világba, emberi együttműködésre, ugyanakkor kihív a világból és világfeletti örökség elnyerésére készít elő. [...] Krisztus királyi uralmának emlegetése hiábavaló volna a világra vonatkozóan, ha nem tennénk meg mindent, hogy Krisztus megvallottan is Úr és király legyen az egyéni életekben.”²⁰

Ravaszk László fél évvel korábban készült *Memorandum*a szinte ugyanazokat a bírálatokat fogalmazza meg, mint amelyeket a *Megújulási Mozgalom Programja* bevezető részében találunk. Ő a nyugati keresztyénység tájékoztatását célozza meg, ezért a teológiai eltévelyedések bírálata csupán a harmadik helyen áll, melyet a történelmi helyzet bemutatása és az egyházvezetők háttérének leírása előz meg.

Vályi Nagy Ervin dolgozata a nyilvános és rejtett *teológiai köntösbe bújtatott premisszákról* rántja le a leplet. Szerinte egy teológiai rendszer helyett inkább egy „kívülről motivált” döntéshalmazzal van dolgunk, és így folytatja:

„[...] alig van közük az Írásból vett, hit általi meggyőződésekhez, hanem inkább utólagos teológiai igazolást keresve alkotják meg ezeket a premisszákat. [...] [Ezeknek] *nem-teológiai* jellegét viszonylag nehéz fölismerni. A hangzás evangéliumi, a szándék azonban félrevezető, hamis. A bibliai igazságtól csupán hajszálnyira térnek el, de éppen ez a minimális eltérés, hangsúlybeli különbség a veszélyes.”²¹

Vályi Nagy Ervin feltárni igyekszik a szolgáló egyház teológiájának alappremisszáját is. A gyakran *Istent a történelemmel azonosító* teológiai elv olyan alappremissza, amelyben Isten „azonos a marxista történet-fogalommal”. Az új társadalomban az egyház szerepe kimerül „az állampolgár kötelességei teljesítésében” való előjárásban, igehirdetése legfontosabb célja pedig abban,

„[...], hogy az egyház szavára hallgató embereket fölkészítse az említett tettekre, s így engedelmes alattvalókként betagolja őket a politikai rendbe.”²²

A kritika hangját sikerült elhallgattatni 1956 után, de az egyházvezetés szükségét érezte újra és újra visszatérni a kritikákban megfogalmazott témákra. Bizonyítani akarta, hogy az állam és egyház együttműködése nem az utóbbi felszámolását célozza meg, hanem inkább *az állam biztosít keretet az egyház megújulásának*.

Bartha Tibor megnyilatkozásai és írásai a konszolidált szolgáló egyház teológiáját viszi tovább, és pedig úgy, hogy a Vályi Nagy Ervin által kimutatott *alkalmazott teológia* módszerét bevetve teologizálja meg az éppen aktuális politikai és társadalmi témákat. A *Megtérés Krisztushoz és a felebaráthoz* című püspöki jelentése a korszak összes fontosabb teológiai üzenetét előhozza.²³ Kérdéskörünk

²⁰ A Megújulási Mozgalom Programja több más teológiai elcsúszást is megfogalmaz az itt megemlítettéken kívül. Ld. Bán István (közlésében): *i. m.* 4–10.

²¹ Vályi Nagy Ervin: *i. m.* 43.

²² Uo. 43–44.

²³ Bartha Tibor: *Megtérés Krisztushoz és a felebaráthoz*. In: Bartha Tibor: *Ige, Egyház, Nép*. I–II. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1972, 95.

szempontjából azonban lényegesebbek a *bűnbánatra és megtérésre való felszólítása és a béke, valamint a társadalmi igazságosság* témái.

Bartha Tibor a Keresztelő János igehirdetéséből kiindulva fejti ki a bűnbánat és megtérés kötelezettségét a kor egyháza számára.

[Az egyház igehirdetésének] „együtt kell járnia a bűnbánatra való felhívással, mindaddig amíg folyamatban van a tetet öltött Igének és vele az elközelített Isten országának meghirdetése és felismerése.”²⁴

Keresztelő János prédikálásának szociáletikai vonatkozása ugyanúgy kötelező a mában, azért, hogy „az ember emberhez való viszonya” megváltozzék. Azonban Bartha Tibor szerint e bűnbánat nem követheti a pietisztikus meghatározást, s ezt így indokolja:

„[Ez] a másik emberhez való viszonytól függetlenített moralizálássá és amorf lelki élménnyé formálja át a bűnbánatot és megtérést.”²⁵

Ennek egyetlen kritériuma „az emberszeretet parancsának betöltése”.²⁶ Bartha Tibor 1972-ben elmondott díszdoktori beszéde részben újra felsorolja, részben pedig tovább fokozza a korábban bemutatott szolgáló egyház teológiájának témáit, de újdonságként hat a következő kijelentése:

„A Krisztushoz való megtérésnek együtt kell járnia az emberhez való megtéréssel.”²⁷

A kommunizmus bukásáig mind Bartha Tibor, mind követői nagyjából ugyanazon kérdéseket és érvelést hozták elő újra és újra.²⁸

Mindenképpen látnunk kell, hogy e korszak, vagyis a világháborút követő megszállás és az 1989-es fordulat közti idő teológiai (pár)beszéde szinte kizárólagosan a szolgálat-teológiában mutatkozik meg. Az ellenhang megszólalása nem engedélyezett. A szórványos egyházi és teológiai publikációkban

„[...] aránytalanul magas a szolgáló egyház teológiáját érintő írásoknak és hivatkozásoknak a száma, az egyházkormányzat teológiai jellegű megnyilvánulásai-ban pedig szinte kizárólagos.”²⁹

A kritika hangja csak a cáfolatokból sejthető, és azok megjelentetése sem engedélyezett, így a szolgáló egyház teoretikusai, vagyis az egyházvezetők és

²⁴ Bartha Tibor: *i. m.* 95.

²⁵ Uo. 96–97.

²⁶ Uo. 97.

²⁷ Bartha Tibor: A keresztyén szolgálat ekkleziológiai összefüggései. In: *Theológiai Szemle* 1973/1, 7–12.

²⁸ Ezek bemutatását Bogárdi Szabó István doktori dolgozatában végigkövethetjük. Bogárdi is megállapítja, hogy a *Bartha-korszak* már nem hoz relatív új teológiai mondanivalót, csupán az eddigieket variálja. Bogárdi Szabó István: *i. m.* 121–167.

²⁹ Bogárdi Szabó István: *i. m.* 66.

azok a teológusok, akik publikálható nézeteket képviseltek, mono-teológiát hoztak létre.

„[E diskurzus] politikai ambíciókból nőtte ki magát, és nem a keresztyén hitelvekre alapozták, hanem a ’szolgálat teológia’ politikai nyomása alatt alkották meg.”³⁰

Miközben a hivatalos teológia az egyház továbbélésének rendeli alá a teológiai megszólalásokat, és kompromisszumot köt a kommunista ellenőrző hatalommal, teljesen kiszorítja az addig oly erős történeti kálvinizmus hangját.³¹

„[Ezen időszakot] végigkísérte egy tisztességtelen vitatkozás, a szónak abban az értelmében, hogy az egyházvezetői megnyilatkozások szüntelenül utaltak az őket ért kritikára, de ezeket a kritikákat sohasem hozták napvilágra.”³²

A szolgáló egyház teológiája biztosította az összekapcsolódást az egyház és a kommunista ideológia között. A szolgálat zászlaja alatt pedig egy szimbiózisban élő egyház és államvezetés alakult ki: az egyházvezetők biztosították a szocialista életstílus hívek közötti propagálását; a politikai elit pedig garantálta az egyházi vezetők pozíciójának megerősítését.³³ A teológiai háttér egy erősen krisztológikus hangsúllyal jelentkezik, amely valójában az egyházi vezetés legitimálását szolgálja. De e teológia sohasem nyerte el a többség támogatását és egy szűk kör széleskörűen propagált nézete maradt. Híres propagálója, Bartha Tibor szerint eredeti „magyar teológia” jött létre.³⁴ A szolgáló egyház teológiájának kidolgozása és rendszerbe való foglalása elmaradt, de hosszúra sikeredett történetisége alatt befagyasztott szinte minden más teológiai kezdeményezést.

A hangsúlyos Ige(hirdetés)-teológia

A II. világháborút követően az erdélyi közvéleményt elsősorban a békeszerződéses generálta új helyzet foglalta le. A „felszabadított területeken” a kulturális és vallásszabadság csupán deklaráltan működött, s a háború után bekövetke-

³⁰ Füsti Molnár Szilveszter: *i. m.* 149.

³¹ Kocsis Elemér az 1983-ban megjelent *Studia et Acta Ecclesiastica* V. kötetében mutatta be a kommunizmus alatti egyház három korszakát: 1. Az eligazodás korszaka (1948–1958); 2. A szolgáló egyház útján való járás megtanulása (1958–1968); 3. A szolgáló egyház teológiája kibontakozásának kora (1968–1978). Ld. Bartha Tibor – Makkai László (szerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház Történelméből 1968–1978. Studia et acta ecclesiastica V.* A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1983, 563–602. Bogárdi Szabó István arra mutat rá, hogy e korszakolást valójában a Magyar Református Egyházban végbement személyi változásokhoz lehet kötni, amely a hivatalos teológiában is megmutatkozott. Ld. Bogárdi Szabó István: *i. m.* 23–24.

³² Uo. 66–67.

³³ Füsti Molnár Szilveszter: *i. m.* 156.

³⁴ Bartha Tibor: *Evangéliumi kálvinizmus.* In: *Református egyház* 1982/34, 5. 98.

zett nemzeti és megtorló megnyilvánulások félelmet keltettek.³⁵ A társadalmi jövőkép egy széttört reménységből táplálkozott (ahogy bizonyos esetekben mind a mai napig ebből táplálkozik), tételesen abból, hogy még talán visszafordítható minden, és a magyarság újra egyetlen ország határain belül élhet. Erről azonban egyre inkább kiderült, hogy nem a járható út, és a nagyhatalmak jóindulatába vetett bizalom a beletörődés közhangulatára váltott át. A háború utáni újjászerveződésben a mindennapi élet megélése lett a prioritás, a nagyobb és elvontabb, tehát halasztható kérdésekről inkább nem beszéltek, vagy azért, mert elkerülték a figyelmet, vagy, mert azoknak nem volt perspektívája.

Az egyházvezetés és a teológiai tanári kar érzékeny odafigyeléssel próbálta összeszedni és újjászervezni a megmaradt nyáját. Egyfajta pragmatista élet-szemlélet alakult ki, amely a kommunizmus megerősödéséig szinte minden egyházi megnyilvánulásban tetten érhető.³⁶ Az otthonteremtés, megélhetés és továbbélés kérdései kerültek előtérbe, és a teológia is ezekre koncentrált. Ami a múlt kapcsán kimondható volt, arról inkább nem beszéltek. Vagy ha mégis, akkor azt identitáserősítő elemekkel fűszerezett megszólalásokban tették. Vásárhelyi János püspök a kerületi közgyűlés előtt így fogalmazott:

„A történelem ítélőszéke előtt nem kell szégyenkeznünk. A fundamentumról soha le nem tértünk, hanem mindenkor és mindenekben Isten rendelését tartottuk irányadónak. Ezért nem hajlottunk el az igaz útról se a román-, se a zsidó-kérdésben [...]”³⁷

Ugyanakkor hangsúlyozta az egyházak alázatos bűnbánat-gyakorlásának fontosságát. Ezt azonban nem lehet csupán általánosságban gyakorolni, s a román vagy a magyar nép bűneire való hivatkozással elsikkasztani, hanem a bűnbánat kapcsán „önmagunkra kell gondolnunk”. A *bűnbánat és megtérés az* alaphangja Imre Lajos és Tavaszgy Sándor ezidőtájt született iránymutató cikkei-

³⁵ Az új kormány 1945. március 6-án alakul Groza Péter (Petru Groza) dévai ügyvéd elnökletével, aki felé az egyház is nagyobb bizalmat táplált, hiszen egykor a szászvárosi Kuunkollégium diákja volt. Bizalommal fogadta a szovjet vezetés is, és rábízta Észak-Erdély adminisztrálását. Az ekkortájt tapasztalt atrocitások kapcsán tudni kell, hogy ezek nem „vallásellenes jellegű”-ek voltak, hanem inkább a „fasizmus megtörésére irányul”-tak. Balogh Sándor: *A Groza-kormány nemzetiségi politikájának történetéből (1945–1946)*. In: Rác István (szerk.): *Tanulmányok Erdély történetéről*. Csokonai Kiadó, Debrecen 1988, 181–188. Nagy Géza: *A Kolozsvári Református Theológiai Fakultás története*. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 1995, 287.

³⁶ Vásárhelyi János püspöki körleveleiből világosan kitűnik ez a körültekintő pragmatizmus, amely az egyház életének újrászervezését célozza meg. Ld. *A Református Szemle* 1946-os és következő számain. Dr. Kozma Zsolt professzor úr szóbeli korszak-leírásában ugyanezt a pragmatista viszonyulást erősítette meg 2013 márciusában.

³⁷ Vásárhelyi János 1947. július 5-i püspöki jelentéséből idézi Nagy Géza. In: Nagy Géza: *i. m.* 288.

nek is.³⁸ Tavaszgy megállapítja, hogy az ember kegyelemre és bűnbocsánatra szorult, és csak a kegyelemben és bűnbocsánatban élve lehet boldog, illetve szabad. Az újra jelentkező Trianon utáni identitásból fakadó kisebbségi létérzés teológiai ellensúlyozása ez, s a *kezártság–bezártság* érzésével szemben az *igazi szabadság perspektíváját* mutatja meg. A szabadság megtapasztalása pedig a hittel kezdődik, a teológia feladata pedig annak keresése, hogy miként maradjon Isten „az egyedüli tényező” az ember életében.³⁹

A kommunizmus beköszöntével újra más kérdések kerültek előtérbe. Ezeknek tudományos feltárása még várat magára. Annyi azonban bizonyos, hogy már a háború utáni évtizedben az *igehirdetés* lett a teológiai főtéma. Részben azért, mert az *Ige-teológia* alapjai már régen álltak és kézenfekvő volt arra építkezni, másrészt azért, mert a kommunizmus vaskezeiben a teológia kiszorult az életből és a templom falai között, a prédikációban nyilvánulhatott meg szabaddabban. Az igehirdetésen kívül többnyire akadályozták az egyház többi élettevékenységét. A kommunista államhatalom fokozatosan lehetetlenné tette el és kényszerítette leépülésre a presbiterképzés, katekézis, ifjúsági misszió, diakónia stb. gyakorlását. A közösségi élet kérdéseiről pedig veszélyes volt beszélni, s így lehetetlenné vált a közösségi kérdések etikai vizsgálata. Amiről beszélni lehetett, az egy idői síkon átívelő, aktuális kérdésektől mentes etika volt, amely éppen azért, mert nélkülözte az aktualitást, nem lehetett átütő, nem örvendhetett nagy érdeklődésnek. Emellett az államhatalom által propagált *béke-korszak* teológiai propagandája volt.

Ha az erdélyi református teológiai irodalom egyetlen kommunizmus alatt megjelenő szaklapját, a *Református Szemlé*t lapozgatjuk, azt látjuk, hogy a békekonferenciák beszámolóí rendszeresen helyet kaptak ebben, akár csak az államvezetés által elvárt beszámolók és propaganda-jellegű tudósítások, de ezzel egyidőben igyekezett arra, hogy egyedülállóságában, tudományos színvonalban és a gyülekezeti igényekre koncentrálván „betöltse az 1945 előtti idők számos gyülekezeti és más egyházi lapjának feladatát”.⁴⁰

Az 1969-től kiadott *Gyülekezeti Melléklet* megjelentetésének célja a gyülekezeti igényekre való fokozottabb odafigyelés volt. Ezt a célt azonban a folyamatos késések és a cenzúra piros tintás kihívásai miatt nem tudta betölteni, s inkább „álpótlékként jelent meg”. Tőkés István így tekint vissza erre a korszakra:

„A cenzúra gondosan vigyázott arra, nehogy olyan közlemények, tájékoztatók, értékelések lássanak napvilágot, amelyek akár a gyülekezeti élet tevékenységét, akár annak megelevenítését célozták volna. Szóba sem jöhetett pl. egy-egy ifjúsági bibliaköri program bemutatása, a presbiteri találkozók igénylése, a gyü-

³⁸ Imre Lajos: Egyházunk Szervezete és a demokrácia eszméje. In: *Református Szemle* 1945, (8–12.) 8. Uő: Egyházunk munkájának jelen feladatai. In: *Református Szemle* 1945, (52–54.) 52. Tavaszgy Sándor: Időben lenni és hitben élni. In: *Református Szemle* 1945, (114–116.) 114.

³⁹ Tavaszgy Sándor: *í. m.* 114.

⁴⁰ Tőkés István: *A Romániai Magyar Református Egyház Élete 1944–1989*. Magyarágkutató Intézet, Budapest 1990, 212.

lekezetek áldozatkészségét tükröző adatközlések, a missziói lelkület ébresztésére vigyázó elmélkedések stb.”⁴¹

A *Református Szemle* szerkesztése nemcsak az államhatalom „jóvoltából” lehetetlenült el. Ehhez egyházon belüli tényezők is hozzájárultak. Már az állami cenzor „korrektúrája” előtt külön egyházi vizsgálat igyekezett kiszűrni a folyóiraból az „oda nem illő” tartalmat. Az átjavított vagy átjavításra visszaküldött cikkekről nem lehetett pontosan megállapítani, hogy az a belső egyházi cenzúra vagy pedig az állami hivatalok szűrőjén akadtak-e fenn. A visszautasított vagy a szerző által a módosítások sokasága miatt szinte alig felismerhető cikkek külön kutatást is megérnének. Tőkés István ennek tulajdonítja, hogy ezen publikálási procedúrák miatt sokan nem vállalták sem a cikkírást, sem a munkatársi közösséget. A belső és külső cenzorok szelekciós munkájában minden arra tekintett, hogy semmi se zavarja meg a szocializmus békés építését.

„Egy-egy nyomdaterméknek az értéke attól függött, hogy szerzője egyrészt milyen témát választott, s másrészt miképpen volt képes úgy fogalmazni, hogy a cenzor ne lásson összeütközést az Ige és a társadalmi körülmények között. [...] Ugyanazt a dolgot más és más fogalmazással lehetett előadni. Az egyik elfogadható volt, míg a másik (jóllehet ugyanazt tartalmazta) visszautasítandó.”⁴²

Voltak megengedhetetlen fogalmak, mint pl. a szórványmagyarság, halál utáni ítélet, de e helyett lehetett beszélni a „hívők diaszpórájáról” vagy az „eszkatologikus ítéletről”.

Tőkés István az 1944–1989 közötti erdélyi református egyház életéről írt egyháztörténeti monográfiájában közli a korszak egyházi sajtótermékeinek listáját is.⁴³ Ebből világossá válik, hogy a könyvkiadás az 1960-as évekkel kezdődően rendkívüli módon összezsugorodott. A cenzúra természetesen ebben is szerepet játszott.

„[A cenzor] kettőzött elővigyázatossággal járt el. Biztonság kedvéért a már nyomdailag kiszedett szöveget is újabb ellenőrzésre kellett terjeszteni a nyomás előtt. Később egy harmadik ellenőrzés következett.”⁴⁴

Ez a „harmadik ellenőrzés” a terjesztés engedélyeztetése volt. Tény, hogy a túlburiánzott óvatosság következtében rendkívüli módon lanyhult a publikációs kedv.

A relatív szabadon végezhető igehirdetés körüli kérdések tisztázására a kommunizmus beköszöntével igen nagy igény mutatkozott. Kozma Zsolt az Ige-teológia dominanciájára hívja fel a figyelmet:

⁴¹ Tőkés István: *i. m.* 212–213.

⁴² Uo. 215.

⁴³ Uo. 207–208.

⁴⁴ Uo. 216.

„Ragaszkodásunk az Ige teológiájához főként két síkon észlelhető, ez az egyedüli folyóiratunknak, a *Református Szemlé*nek a közleményei alapján mérhető le. Egyfelől a homiletikai gondolkodásban. A teológiai tanárok már a harmincas években vallották a textus prioritását minden mással, még egy általános publicitással szemben is, s az új tanári nemzedék minden tagja még inkább pontosította ezt a homiletikai elvet. Jó szándékú törekvéseikben még a textus bálványozásának a határát is súrolták, úgyhogy nálunk ezekben az években egy-egy kötetlenebb egyházi beszéd homiletikai eretnekségnek számított. A *Református Szemle* hasábjain a szerkesztők prioritásban részesítették a homiletikai vonatkozású közleményeket, úgyhogy ez a folyóiratunk egy pánhomiletika fórumává vált. [...] Másfelől a teológiai tanárok katedráikon és publikációikban mintegy frontot alkottak a bultmanni egzisztencialista írásmagyarázat és mitológiátlanítás ellen. Lehet, hogy ez fantomharc volt, mert nálunk senki sem akart mitológiátlanítani, lehet, hogy túlzások is történtek, de becsülnünk kell a szándékot, mely az Írás történetiségének a védelmével magát az Írást, Isten Ígéjének ránk hagyott formáját akarta megőrizni.”⁴⁵

Tőkés István szerint kétségtelen, hogy 1945 után a „szünet nélküli küzdelem az elegyítetlen igehirdetés megújításáért valóban létezett”, a „homiletika-elméleti kérdésekre” nagyobb hangsúlyt fektettek, az e témában közölt tanulmányok hangsúlya igen jelentős.⁴⁶ Kozma Zsolt szóbeli közlése szerint az Igeszerűség és az igehirdetésben való hasznosíthatóság lett a mércéje minden tudományos teológiai munkának. Más szempontok ritkán jutottak szóhoz.

Ellehetetlenülő megbocsátás-teológia

A II. világháborút követő évtizedben, miközben Nyugaton a műltfeldolgozás témaköre kezd teret hódítani, a magyar teológiai diskurzus mind az anyaországban, mind Erdélyben a politikai rendszer foglya lett, részben a cenzúrázás során kiszorított tartalmak és szerzők, részben a publikálás demotiválása, illetve részben a hivatalosan propagált szolgáló egyház teológiája miatt, részben pedig a kialakuló pánhomiletika dominanciájából fakadóan. Ernst Troeltsch és Richard Niebuhr mutattak rá arra, hogy a teológiai hangsúlyok rendszerint a kontextusból fakadó alaptémákból nőnek ki.⁴⁷ Így a teológiai hangsúlyok kultu-

⁴⁵ Kozma Zsolt: A kolozsvári református teológia lelki-szellemi arcéle. In: *Uő: Önazonosság és küldetés*. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 2001, (115–130.) 122.

⁴⁶ Tőkés István: *i. m.* 217.

⁴⁷ Ernst Troeltsch hangsúlyozta azt, hogy a szociális és történelmi faktorok befolyást gyakorolnak az egyén vallásos életére. Ld. Ernst Troeltsch: *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen*. J. C. B. Mohr, Tübingen 1912. Niebuhr értelmezésében a kultúra által megcélzott értékeket mindig konkrétumokban és látható formában kell keresnünk. Az egyháznak pedig számolnia kell a látható értékekkel (kulturával), azaz a földi dimenzióval, Isten országának polgáraként pedig számolnia kell a mennyei dimenzióval is. E kettő egymás elleni kijátszása ugyanakkora tévedés, mint elfelejteni a kettő közötti dinamikus egymáshatást. Niebuhr, H. Richard: *Christ and Culture*. Harper Colophon Books, New York 1951. Ld. továbbá Simon Já-

rális beágyazottságuk miatt lesznek megoldási kísérletek egy adott kor és adott kultúra alapkérdéseire. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy csupán a kultúrához idomuló jelleget kell látnunk a teológiában, hanem a kérdés maga lehet a megélésekből kinövő hangsúly eredménye, éspedig úgy, hogy közben az Ige alapján keresünk válaszokat. Niebuhr arra mutat rá kiválóan, hogy erről nem szabad sem megfélemlenünk, sem ezt a jelleget relativizálnunk.

Az ígehirdetésre koncentráló erdélyi hangsúly a kontextusból nőtt ki, az ebből fakadó előnyökkel és hátrányokkal. Az újreformatori irányzat alapjain álló teológiai diskurzus könnyen és ismereteim szerint ellenhangoktól mentesen haladt tovább egy megerősödött Ige-teológia által a pánhomiletika irányába, amelyben az igeszerűség lesz a legfőbb kritérium.

Ha a jelenlegi megbocsátás-etikai megszólalásokat vizsgáljuk, azt látjuk, hogy ezekben a múltfeldolgozás, a megbánás, a megtérés vagy beismerés gondolata rendszerint fontos helyet foglal el, éspedig úgy, mint amelyek a megbocsátás-premisszái, kiindulópontjai, illetve előfeltételei.⁴⁸ Abban a magyarországi kontextusban, ahol többször is megismétlődött a bűnbánat teológiai kisiklása, nehezen volt elképzelhető a hozzá kapcsolódó teológiai kérdések továbbgondolása. A bűnbánat, a megbánás olyan teológiai fogalomként lett „a béke údvorszakában”, amely legalizálta a fennálló rendszert. A felkínált módon nehezen emészthető közösségi és egyéni bűnbánat pedig elrontotta a bűnbánatra felszólítottak gyomrát. Nem véletlen, hogy az 1955–56-os szabadabb levegőben megszólaló kritika egyik fő célja a bűnbánat fogalmi tisztázása volt. Fazakas Sándor helyesen állapítja meg, hogy a bűnbánat kérdésköre ütközőpont lett két teológiai irányvonal között, éspedig a szolgálat-teológia propagálói, valamint a történelmi kálvinizmus képviselői között.⁴⁹ Ez abból is látszik, hogy a relatív rövid ideig terjeszthető korrekciós állásfoglalások évtizedekig tartó magyarázkodást váltottak ki.

A háborút követő szabadság túl rövid ideig tartott ahhoz, hogy a múltfeldolgozás igénye közösségi témaként fogalmazódott volna meg. A nyugati világ tapasztalatából azt látjuk, hogy a múltfeldolgozás iránti igény megjelenéséhez időbeli eltávolodás szükséges a traumatikus eseményektől. Nálunk a háború és békekötések következtében átélt traumák alig enyhülhettek és máris egy újabb traumasorozat vette kezdetét a kommunizmus beköszöntével. Az a relatív rövid idő sem volt elég a múltfeldolgozás közösségi tematizálásához, amely alatt

nos: Kapcsolati perspektívák az „egyház és világ” találkozásában. Richard Niebuhr és John Howard Yoder ekléziológiáinak divergenciája. In: *Studia Doctorum Theologiae Protestantis* 2010/1., 219–242.

⁴⁸ Swinburne, Richard: *Responsibility and Atonement*. Clarendon Press, Oxford 1989, 85–89. Worthington, L. Everett: The pyramid model of Forgiveness: Some Interdisciplinary Speculations about Unforgiveness and the Promotion of Forgiveness. In: Worthington, L. Everett (Ed.): *Dimensions of Forgiveness. Psychological Research & Theological Perspective*. Templeton Foundation Press, London 1998, 107–138. Brooks, Roy L.: *Atonement and Forgiveness: A New Model for Black Reparation*. University of California Press, Los Angeles 2006.

⁴⁹ Fazakas Sándor: „Új egyház felé?”, 181–189.

megszilárdult a szocialista államhatalom a vasfüggönyön innen. Nálunk a sebek túl mélyek voltak, az idő pedig túl rövidnek bizonyult. Nemcsak a háború keltette sebek, de méginkább a békeszerződések következtében előálló régi-új helyzet okozta sebek gyógyulása igényelt volna még több időt. Az újabb sebek, a rehabilitáció elmaradása, továbbá a kommunizmus keltette légkör tette lehetetlenné a múltfeldolgozás kérdéskörét. A szabadság és emberi méltóság megnyirbálásának határain belül lehetetlen (vagy szinte lehetetlen?) volt megbocsátásról beszélni.

Az erdélyi református teológia „megmaradt az áthagyományozott újreformátusi teológia vonalán”.⁵⁰ E közegben az igehirdetés lett a cenzúra számára lehetőleg áthallásoktól mentes exegetikai, biblika-teológiai, rendszeres teológiai és egyháztörténeti megszólalások végső mércéjévé.⁵¹ A nem közvetlenül igehirdetésre néző munka szinte értelmetlen vállalkozásnak minősül. Így a múltfeldolgozás elvont és nehéz kérdésköre továbbtolódott.

Ennek kapcsán azt is látnunk kell, hogy abban a kontextusban, ahová az új szocialista rendszer elhozta a békét, már nem igény sem a békesség munkálása, sem a megbocsátás elősegítése, különösen nem az egyház részéről, hiszen kétezres éves története során azt nem sikerült megvalósítania, amelyet a szocializmus mindössze tíz év leforgása alatt virágoztatott fel Kelet-Európa népei számára.⁵² Az egyház békéltetői szolgálata nem lehet több ebben a közegben, mint ennek alázatos elismerése. A szocialista rezsim megteremtette azt a kontextust, amelyben a múltfeldolgozás helyét a *kollektív amnézia*, a megbocsátás elősegítésének fáradságos munkáját pedig a *meghirdetett* „béke korszaka” váltotta fel.

Összegzés

A fentiekben a magyar és sajátosan református teológia és egyházi közélet megbocsátásethoszát tekintettük át. A nyomtatott szakirodalom mélységes hallgatása először meglepőnek, később inkább gyanúsnak tűnt, hiszen a vasfüggöny mögötti, negyvenéves „pusztai” izoláltságunk nem lehet magyarázat mindenre. A kérdés összefüggéseinek áttekintése után már érthető volt a téma mellőzése, és válaszok születtek a „magyar csend” miértjére. Ennek okát nem csupán elszige-

⁵⁰ Kozma Zsolt: *i. m.* 122.

⁵¹ Szembetűnő, hogy Fazakas Sándor ehhez hasonló teológia-fejlődésről ír magyarországi vonatkozásban: „A mélyreható teológiai vizsgálódást nagymértékben gátolja az a fajta teológiai redukcionizmus, amely a rendszerkonform teologizálás (keskeny út, szolgáló egyház, béketológia stb.) egyeduralmának idején alakult ki és ma is érezteti hatását. Ennek értelmében csak annak a teológiai munkának és felkészültségnek van értéke, amely közvetlenül segíti a lelkipásztor gyakorlati-gyülekezeti szolgálatát (a homiletikai, katekétikai, lelkigondozói *mesterfogások* értelmében), vagy amely a *tudományos műhely* csendességében nem vonja, illetve nem *haragítja* magára a közvélemény figyelmét közvetlen társadalomkritikai konzekvenciáival.” Fazakas Sándor: *Emlékezés és megbékélés. A múlttal való szembesülés egyházi és teológiai kritériumai*. Kálvin Kiadó, Budapest 2004, 15.

⁵² Ld. a már előbb elmondottakat Bereczky Albert díszdoktorrá avatása kapcsán.

teltségünkben fedezhetjük fel, hanem az elszigeteltségünkéből, illetve a kommunista-szocialista milióból fakadó teológiánk sajátos kérdésfelvetéseiben is.

Az 1989-es változások után különösen nagy igény mutatkozik a múlttal való szembenézésre, annak feldolgozására. Ezt az igényt inkább a fiatalabb nemzedék táplálja, mint a „pusztai” létet megélt generációk. Pszichológiai kutatásokból tudjuk, hogy amíg nincs lehetőség a sérelem kimondására, addig rendszerint nem születik meg a megbocsátani akarás sem, azaz már első fázisában ellehetetlenül a megbocsátás folyamata.⁵³

Remélem, hogy ez a tanulmány lendületet ad túllépni néhány megtorpanáson, továbbá segítséget nyújt az eddig figyelmen kívül hagyott kérdések megfogalmazásához, a válaszok kereséséhez, s ezáltal a megbocsátás és a bocsánat egyéni és közösségi megtapasztalásához.

Felhasznált irodalom

- Adorno, W. Theodor: Was bedeutet: Aufarbeitung der Vergangenheit? In: uő: *Kulturkritik und Gesellschaft II. Gesammelte Schriften*. Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1997, 555–572.
- Balogh Sándor: A Groza-kormány nemzetiségi politikájának történetéből (1945–1946). In: Rácz István (szerk.): *Tanulmányok Erdély történetéről*. Csokonai Kiadó, Debrecen 1988, 181–188.
- Bán István (közlésében): A Magyar Református Egyház útja. In: *Református Egyház* 1991/1, 4–10.
- Bartha Tibor: A keresztyén szolgálat ekkleziológiai összefüggései. In: *Theológiai Szemle* 1973/1, 6–12.
- Bartha Tibor: Evangéliumi kálvinizmus. In: *Református Egyház* 1982/34, 5.
- Bartha Tibor: Megtérés Krisztushoz és a felebaráthoz. In: Bartha Tibor: *Ige, Egyház, Nép*. I–II. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1972.
- Bartha Tibor – Makkai László (szerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház Történelméből 1968–1978– Studia et acta ecclesiastica V*. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1983.
- Békefi Benő: Diakóniai feladatunk egyházunk új helyzetében. In: *Református Egyház* 1951/16.
- Békefi Benő: Diakóniánk, mint Jézus Krisztus diakóniájának része. In: *Református Egyház* 1951/18.
- Bereczky Albert: *A magyar keresztyénség az új magyar államban*. Budapest 1948. (*Die Ungarische Christenheit im neuen ungarischen Staat*. Evangelischer Verlag, Zollikon-Zürich 1948.)
- Bereczky Albert: Isteni gondolatok a magyar békéről. In: *Magyar Református Ébredés* 1946, 3.
- Bogárdi Szabó István: *Egyházvezetés és teológia a Magyarországi Református Egyházban 1948 és 1989 között*. Protestáns Közművelődési Egyesület, Debrecen 1995.

⁵³ Worthington, L. Everett: *Dimensions of Forgiveness. Psychological Research and Theological Perspectives*. Templeton Foundation Press, Philadelphia 1998.

- Bogárdi Szabó István: Múltjában él az egyház? – Teológiai reflexiók. In: *Téma* 2009/1, 1–11.
- Bottyán János: Közös útkeresésünk. In: *Református Egyház* 1956. okt. 15., 458–461.
- Bush, Anthony: *Forgiveness and Christian Ethics*. Cambridge University Press, Cambridge 2007.
- Ernst Troeltsch: *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen*. J. C. B. Mohr, Tübingen 1912.
- Fazakas Sándor: „Új egyház felé?” – a második világháború utáni református egyházi megújulás ekleziológiai konzekvenciái. *Disertationes Theologicae* 4. Debreceni Református Kollégium, Debrecen 2000.
- Fazakas Sándor (szerk.): *Emlékezés és megbékélés. A múlttal való szembesülés egyházi és teológiai kritériumai*. Kálvin Kiadó, Budapest 2004.
- Füsti Molnár Szilveszter: *Ecclesia sine macula et ruga – Donatit Factors among the Ecclesiological Challenges for the Reformed Church of Hungary especially after 1989/90*. Sárospatak Reformed Theological Academy, Sárospatak 2008.
- Hitvalló Nyilatkozat (Pásztor János, Molnár Miklós, Pánczél Tivadar, Debreczeni István, Hegedűs Lóránt, Bárczay Gyula, Szabó Zoltán, Németh Géza, Dizsery Sándor). In: *Confessio* 1989/2. 118–121.
- Imre Lajos: Egyházunk munkájának jelen feladatai. In: *Református Szemle* 1945, 52–54.
- Imre Lajos: Egyházunk Szervezete és a demokrácia eszméje. In: *Református Szemle* 1945, 8–12.
- Kozma Zsolt: A kolozsvári református teológia lelki-szellemi arcéle. In: *Uó: Önazonosság és küldetés*. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 2001, 115–130.
- Nagy Géza: *A Kolozsvári Református Theológiai Fakultás története*. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 1995.
- Niebuhr, H. Richard: *Christ and Culture*. Harper Colophon Books, New York 1951.
- Ravasz László: *Válogatott írások 1945–1968*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern 1988.
- Simon János: Kapcsolati perspektívák az „egyház és világ” találkozásában. Richard Niebuhr és John Howard Yoder ekleziológiáinak divergenciája. In: *Studia Doctorum Theologiae Protestantis* 2010/I. 219–242.
- Swinburne, Richard: *Responsibility and Atonement*. Clarendon Press, Oxford 1989.
- Tavaszy Sándor: Időben lenni és hitben élni. In: *Református Szemle* 1945, 114–116.
- Tőkés István: *A Romániai Magyar Református Egyház Élete 1944–1989*. Magyarországi Kutató Intézet, Budapest 1990.
- Vályi Nagy Ervin: *Minden idők peremén*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Budapest 1993, 43–57.
- Worthington, L. Everett: The pyramid model of Forgiveness: Some Interdisciplinary Speculations about Unforgiveness and the Promotion of Forgiveness. In: Worthington, L. Everett (Ed.): *Dimensions of Forgiveness. Psychological Research and Theological Perspective*. Templeton Foundation Press, London 1998, 107–138.